

УДК 726.5 (477)

В. Т. Завада,
доцент КНУБА

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНИХ ХРАМІВ ХРЕЩАТОГО ТИПУ

Анотація: в статті розглядаються регіональні відмінності в архітектурі найскладнішого та найменш дослідженого в цьому відношенні хрещатого типу традиційних сакральних будівель України.

Ключові слова: регіональний, традиційний, сакральний, хрещатий, тип, дерев'яний, храм.

Повертаючись до порушеної нами свого часу теми регіоналізації сучасної архітектури [1], зауважимо, що поглиблення існуючих уявлень про її справжні масштаби і вплив на загальний розвиток будівельного мистецтва неможливе без вивчення історичних витоків та механізмів зазначеного процесу. У специфічних умовах України звернення вітчизняних фахівців (істориків, архітектурознавців, етнографів, лінгвістів, мистецтвознавців тощо) до регіональної проблематики знаходить своє відображення здебільшого у спробах пов'язати окремі об'єкти культурної спадщини з тими чи іншими історико-етнографічними регіонами – Закарпаттям, Волиню, Галичиною, Поділлям, Буковиною, Слобожанщиною та ін. Аніскільки не заперечуючи цієї схеми територіального поділу України, яка відбиває об'єктивні умови формування вітчизняної будівельної культури, слід відзначити, що на існуючому рівні дослідженості цього надзвичайно складного феномену процедура регіональної атрибуції пам'яток національного здобуття практично перетворюється на заповнення конкретним історико-архітектурним матеріалом заздалегідь визначених регіональних «ніш». Більш перспективним й ефективним у вивченні зазначеного явища слід визнати аналіз самого процесу і механізмів формування територіальних відмінностей в архітектурі України, що дозволяє простежити не лише універсальний характер локальної обумовленості будівельного мистецтва, але й ступінь впливу вищезгаданого фактору на окремі історичні типи будівель в залежності від їх соціального статусу та значимості.

Чи не найбільший інтерес в цьому відношенні становлять, на наш погляд, сакральні споруди, які завжди відігравали визначальну роль у житті суспільства незалежно від рівня його соціально-економічного розвитку, етноконфесійної специфіки або особливостей політичної організації. При всій важливості замків, палаців, ратуш, магістратів та багатьох інших історичних типів споруд, всі вони виконували порівняно вузьке коло функцій переважно утилітарного характеру (оборонних, житлових, виробничих, торговельних тощо), значно поступаючись

сакральним будівлям за рівнем своєї суспільної значимості. Соціальний статус та престиж будь-якої країни або місцевості, багатомільйонного мегаполіса або невеличкого містечка і навіть його окремого кварталу або вулиці втілювалися, передусім, в архітектурі розташованих в них храмів, які традиційно відігравали роль своєрідного символу, а інколи й індикатора відповідної суспільної групи (величезного етносу або маленької народності, міської, сільської або сусідської общини, конфесійного або професійного осередку та інш.). Невипадково саме в сакральній архітектурі знайшли відображення найважливіші тенденції, течії та події в історичному розвитку будівельного мистецтва, перетворивши храм на найбільш складний за своїми характеристиками тип споруди.

Особливе місце у багатовіковій історії української сакральної архітектури посідають дерев'яні храми, які відрізняються від решти культових будівель не тільки властивим для них будівельним матеріалом, але й численними проявами первісного сикретизму традиційного будівництва починаючи від архітектурно-конструктивної спорідненості окремих деталей і кінчаючи організацією самого будівельного процесу. Саме тому у більшості фундаментальних праць з історії українського зодчества [2] зазначена група сакральних будівель розглядається в окремому розділі в якості особливої, історично обумовленої галузі вітчизняного храмобудування, умовно виділеної нами як традиційне сакральне будівництво. Цілком природно, що в контексті порушеної у цій статті теми чи не найбільший інтерес становлять деякі безпосередньо пов'язані з ареальністю досліджуваної галузі вітчизняного зодчества особливості її функціонування та організації на зразок порівняно невеликого радіусу діяльності народних майстрів, колективної участі громади у виборі зразка для зведення нової церкви або самому процесі її будівництва [3]. Саме тому найважливіші регіональні відмінності українського зодчества знайшли своє відображення у територіальній структурі традиційного вітчизняного храмобудування з властивим для нього складним переплетінням регіональних напрямків, локальних течій і невеликих будівельних осередків.

З погляду на це цілком природною є особлива увага багатьох авторів саме до зазначеного аспекту історії традиційного сакрального будівництва України, проявляючись не тільки у виділенні характерних ознак певних територіальних груп дерев'яних храмів, але й у визнанні ними визначальної ролі регіонального підходу до дослідження цієї унікальної галузі вітчизняного зодчества. Це добре простежується у дослідженнях дерев'яних церков Гуцульщини [4], Бойківщини [5], Закарпаття [6], Лемківщини [7], Буковини [8], Полісся [9], Слобожанщини [10] і деяких інших регіонів, які охоплюють практично всі аспекти формування територіальної організації традиційного вітчизняного храмобудування. Разом з тим, існуючі уявлення про регіональні особливості традиційного сакрального будівництва в окремих історичних місцевостях України (зокрема, на Поділлі та

Наддніпрянщині) помітно поступаються загальному рівню дослідженості цього своєрідного феномену, не включаючи в себе ані характеристики, ані ареали, ані саму структуру сформованих на цих територіях архітектурних шкіл та течій.

В контексті порушеної нами теми особливу увагу слід звернути на те, що за межами регіональних досліджень залишилися і найскладніші за композицією хрещаті храми, первісна спорідненість яких з рештою традиційних типів споруд простежується досить важко. Завдяки цьому застарілому й умоглядному в своїй основі стереотипу ця група будівель і досі розглядається виключно в контексті загальних, зовнішніх по відношенню до неї тенденцій у розвитку будівельного мистецтва і позбавлена однієї з визначальних ознак традиційного вітчизняного храмобудування - ареальності [11]. У наведених нижче міркуваннях робиться спроба іншого підходу до хрещатих храмів, хоча навіть побіжне ознайомлення з архівними і опублікованими джерелами дозволяє говорити про досить помітні регіональні відмінності в архітектурі цієї групи сакральних будівель (рис.1).

Рис.1. Деякі зразки хрещатих дерев'яних храмів у різних регіонах України: вгорі ліворуч – церква Різдва Богородиці 1768 р. у Ходорові Київської області; вгорі в центрі – Михайлівська церква 1762 р. у Новосілках Рівненської області; вгорі праворуч – Троїцька церква 1710 р. у Пакулі на Чернігівщині; внизу ліворуч – Успенська церква 1768 р. у Яришеві Вінницької області; внизу в центрі – Успенська церква 1864 р. у Княждворі на Івано-Франківщині; внизу праворуч – Миколаївська церква 1885 р. у Путилі Чернівецької області.

Порівняльний аналіз зафіксованих у традиційному культовому зодчестві України регіональних різновидів хрещатих храмів доцільно розпочати, на наш погляд, з Миколаївської церкви 1772 р. у селі Межирічка Житомирської області поблизу стародавнього деревлянського містечка Коростеня (рис.2). Особливий інтерес до цієї будівлі багато в чому визначається її розташуванням у найбільш архаїчній частині Прип'ятського Полісся, яка відрізняється чи не найбільшою кількістю реліктових форм української традиційної культури (як матеріальної, так і духовної) і водночас з цим територіально збігається з зоною найдавнішого розселення слов'ян [12]. Вищезгаданий межиріцький храм складається з п'яти однакових за висотою зрубів – центрального квадратної в плані форми (нава) та чотирьох прилеглих до нього з заходу, сходу, півдня і півночі бічних (бабинця, вівтаря, а також південного та північного приділів) прямокутної в плані форми. Головне приміщення пам'ятки – нава – перекрите традиційним восьмикутним в плані верхом на восьмерику, а бічні – восьмигранними каркасними наметами з крихітними маківками у вінчанні та плоскою стелею в інтер'єрі, повторюючи у своїх зовнішніх формах класичну схему хрещатого храму з п'ятьма верхами.

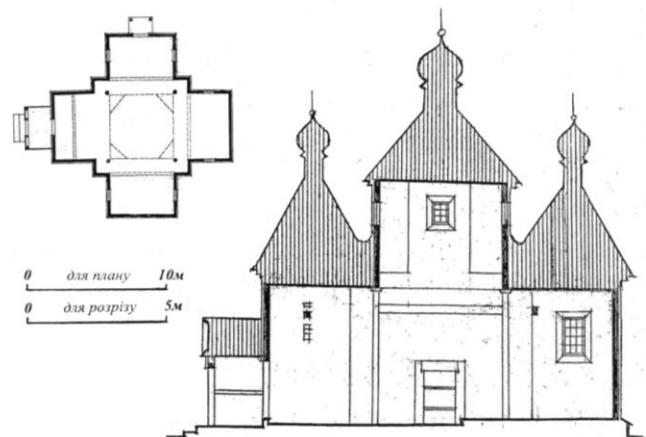

Рис.2. План, розріз та загальний вигляд Миколаївської церкви 1772 року у селі Межирічка Житомирської області

На відміну від екстер'юру Миколаївської церкви композиційне рішення її внутрішнього простору відрізняється більш архаїчним характером, обумовленим використанням у ньому кількох притаманних своєрідній будівельній культурі поліщуків прийомів і елементів. Наприклад, центральний восьмикутний в плані верх будівлі конструктивно не пов'язаний з нижнім зрубом і утримується лише на чотирьох круглих колонах у кутах іншого, внутрішнього, прихованого ззовні четверика нави. Крім того, перехід від нього до рубленого восьмерика верху також зроблений народними майстрами з певним просторовим розривом обох конструкцій одна від одної, тобто без влаштування звичайних плоских парусів. Конструктивну недосконалість цього перекриття чудово усвідомлювали і самі майстри, які максимально полегшили вагу розташованої над восьмериком бані,

замінивши її традиційну склепінчасту конструкцію з декоративним ліхтариком у вінчанні на точну каркасну копію з плоскою стелею в інтер'єрі. Аналогічним чином вирішені і всі чотири восьмигранні намети над бічними об'ємами, що, в комплексі з досить великою (понад 20 см) товщиною нижніх зрубів, свідчить про відсутність у поліських майстрів необхідного досвіду у зведенні хрещатих храмів, що й обумовило створення ними їх своєрідної зовнішньої копії.

На користь цього припущення свідчить також надзвичайно мала кількість зафіксованих (як в архівних, так і опублікованих джерелах) в цій зоні Полісся хрещатих дерев'яних храмів, зведення яких навіть в цих нечисленних випадках невдовзі призводило до капітальних ремонтів та реконструкцій. У селі Ярунь на Житомирщині, наприклад, хрещата церква вже після першого ремонту у 1836 р. продовжувала просідати і для полегшення споруди «були зняті чотири верхи, розташовані на чотирьох приділах храму. Водночас з цим для більшої міцності храму для підтримки склепіння були поставлені п'ять дубових стовпів...» [13]. В цілому ж підсумовуючи наведену характеристику межиріцької пам'ятки, слід особливо підкреслити, що властивий для неї просторовий розрив між окремими конструктивними елементами є цілком логічним відображенням архаїчних рис поліської будівельної культури, втілених насамперед у центрально-вінчастому перекритті деяких реліктових споруд регіону на зразок каплиць або клунь [14].

Слід відзначити, що крім вищезгаданих районів українсько-білоруського пограниччя хрещаті храми досить рідко зводилися і на території розташованого на південь від Полісся Поділля, хоча зафіксовані тут зразки подібних будівель відображають дещо іншу ніж у щойно розглянутій пам'ятці версію хрещатого храму. Це добре простежується на прикладі Успенської церкви 1768 року у селі Яришів на півдні Вінницької області (рис.1, внизу ліворуч), бічні об'єми якої на відміну від Миколаївського храму у Межиріччі мають пластичну восьмикутну в плані форму і відрізняються від нього не лише більшою висотою і стрункими пропорціями, але й класичною рубленою конструкцією восьмигранних верхів. На жаль, цей рідкісний зразок традиційного сакрального будівництва Поділля в натурі не зберігся, проте певне уявлення про нього можуть дати опубліковані у працях Є.Сецинського фотографії яришівського храму [15], а також близька до нього за своїм архітектурно-художнім рішенням Михайлівська церква 1764 р. у містечку Дашів Вінницької області.

Незважаючи на те, що хрещаті церкви зводилися на Поділлі досить рідко, значно поступаючись своєю кількістю тридільним дерев'яним храмам з трьома верхами, їх архітектура відрізнялася винятковим композиційним різноманіттям. Це добре простежується на прикладі церкви Параскеви 1775 року у селі Немія неподалік від міста Могильова-Подільського на Вінничині, у планувальному та об'ємно-просторовому рішенні якої знайшла своє відображення дещо інша ніж

у Яришеві концепція хрещатого храму (рис.3). Композиційну основу пам'ятки становлять три квадратні в плані й однакові за розмірами (як за шириною, так і висотою) зруби бабинця, нави та вівтаря, послідовно розташовані на осі захід-схід. Центральна частина будівлі виділена влаштуванням на північ і південь від неї двох симетрично розташованих бічних приділів прямокутної в плані форми, перекритих невисокими двосхилими дахами з трикутними фронтонами на обох бічних фасадах. На відміну від північного та південного об'ємів пам'ятки зруби бабинця, нави та вівтаря перекриті трьома розвиненими тризаломними верхами восьмикутної в плані, композиційно домінуючи як в об'ємному рішенні церкви Параскеви, так і в структурі її внутрішнього простору. Особливу архітектурно-художню виразність храму надає розлоге піддашся на фігурних кронштейнах, яке оточує споруду по периметру і створює своєрідний композиційний перехід від землі до трьох монументальних, витягнутих вгору рублених верхів. Завдяки вищезгаданій обхідній галереї, чотирикутним в плані зрубам нижнього ярусу і, що особливо слід підкреслити, характерним пропорціям та структурі рублених верхів, архітектурна пам'ятка у Немиї, попри хрещату композицію свого плану, залишається генетично спорідненою з традиційними подільськими храмами з трьома рубленими верхами.

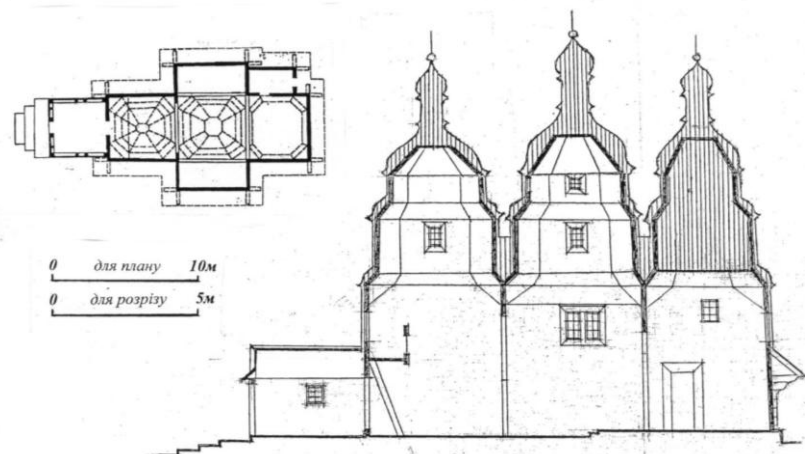

Рис.3. План, розріз та загальний вигляд церкви Параскеви 1775 р. у селі Немия Вінницької області.

Набагато частіше хрещата схема храму використовувалася у традиційному сакральному будівництві історичної Волині, яка, на відміну від прикордонного Поділля або архаїчного Полісся, на протязі століть знаходилася на перехресті найважливіших торговельно-економічних та культурних зв'язків між багатьма європейським і навіть азійськими країнами. Як відомо, своєрідність культового зодчества цього досить великого регіону на північному заході України багато в чому визначалася художньо-стильовими засадами та прийомами європейського Відродження, що знаходило своє відображення у підкресленому раціоналізмі планувального та об'ємно-просторового рішення сакральних будівель Волині,

тяжінні їхньої композиції до «чистих» геометричних форм (круглих, кубічних, квадратних, сферичних), а також притаманним їм спокійним та врівноваженим пропорціям [16]. Цілком природно, що серед усіх можливих варіантів хрещатої структури храму переліченим вище вимогам найбільше відповідали п'ятизрубні церкви з одним центрально розташованим восьмигранним верхом, переважно чотирикутною в плані формою нижніх зрубів, помірним використанням декору та характерними присадкуватими пропорціями (рис.1, вгорі в центрі). Показово, що найбільше поширення подібних будівель на території Волині припадає на XVIII – п.пол.XIX століття, охоплюючи здебільшого західну частину регіону (архітектурні пам'ятки у Бірках, Дрозднях, Несвічі, Оссі, Рокитниці, Туропині Волинської області тощо).

На тлі досить однорідної у композиційному та декоративно-пластичному відношеннях групи хрещатих храмів Волині з одним центрально розташованим верхом особливе місце посідає Троїцька церква 1759 р. у містечку Степань на Рівненщині, досить помітно відрізняючись від зазначених будівель більшими розмірами і певним укладненням свого планувального, об'ємно-просторового і конструктивного рішення (рис.4). Незважаючи на локальні перебудови початку ХХ століття, більшість первісних елементів будівлі (починаючи від архаїчних стеларів в основі всіх її зрубів і кінчаючи пластичною обхідною галереєю на тесаних стовпчиках – опасанням) не зазнали скільки-небудь відчутних змін. Ця обставина надає степанській церкві особливої історико-архітектурної і наукової цінності, перетворюючи цю пам'ятку на унікальне за повнотою і збереженістю джерело з історії волинської дерев'яної архітектури.

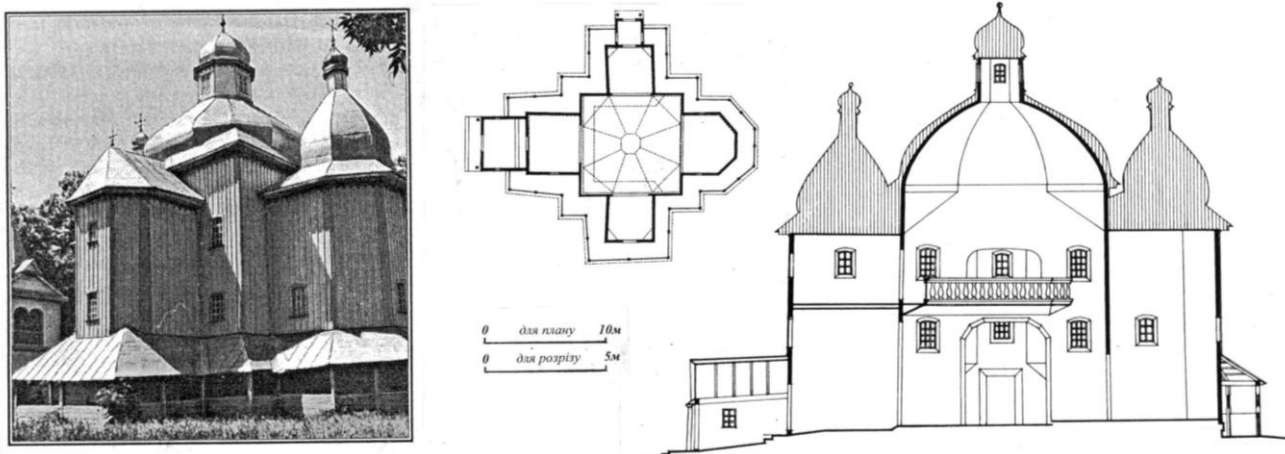

Рис.4. План, розріз та загальний вигляд Троїцької церкви 1759 року у містечку Степань Рівненської області.

Як зазначалося вище, Троїцька церква у Степані є одним з найскладніших за композицією та найбільших за розмірами зразків п'ятизрубного, хрещатого в плані храму на території Волині, який відрізняється від інших будівель цього типу поєднанням прямокутних (бічні притвори та бабінець) та шестикутного в

плані нижніх зрубів. Не меншим різноманіттям архітектурних форм і прийомів позначене також перекриття будівлі, побудоване на поєднанні дахів пластичної п'ятихилої форми (над бічними притворами), восьмигранного рубленого верху на чотирьох парусах зі світловим ліхтариком (над навою) та двох декоративних каркасних бань (над бабинцем і вівтарем). До цього слід додати, що майстерне вар'ювання у стефанській церкві різними засобами композиційної виразності ще більше посилюється завдяки використанню прямокутних і шестикутних в плані зрубів відповідно на першому і другому ярусі обох бічних приділів. І, нарешті, останнім штрихом комплексної оцінки одного з найкращих зразків волинського дерев'яного храму хрещатого типу слід визнати надзвичайно вміле вирішення його внутрішнього простору, композиційним центром якого є розвинуте вгору і добре освітлене приміщення нави, особлива значимість якого в інтер'єрі храму підкреслюється розташуванням тут монументального триярусного іконостаса з царськими вратами та обхідної галереї (хорів) з елементами різьбленого декору.

При всій архітектурно-художній цінності розглянутих вище регіональних модифікацій дерев'яних храмів хрещатого типу своєрідною прабатьківщиною і головним ареалом поширення таких будівель в Україні традиційно вважається історична Київська земля. Незважаючи на те, що умовні територіальні межі цього визначального для вітчизняної історії та культури (зокрема, будівельної) регіону постійно змінювалися, а первісна назва поступово трансформувалася у поняття Наддніпрянщина, саме тут кількість зафіксованих у різних історичних джерелах хрещатих церков була настільки великою, що успішно конкурувала з головним, триверхим, різновидом традиційних культових будівель України. До цього слід додати, що найбільш ранні за хронологією зразки подібних будівель були зведені у першій половині XVII століття в Києві і розташованих неподалік від нього Межигір'ї, Переяславі-Хмельницькому та інших стародавніх центрах Київської землі [17], підтверджуючи тим самим особливе значення останньої у розвитку традиційного вітчизняного храмобудування і, зокрема, становленні у ньому досліджуваного типу дерев'яних храмів.

Важливо підкреслити, що найбільше поширення тут подібних будівель, як і в інших регіонах України, припадає на XVIII століття. супровожуючись при цьому остаточною кристалізацією властивих для київської архітектурної школи художньо-стильових ознак. До найкращих зразків зазначеної групи дерев'яних церков на території Наддніпрянщини слід віднести хрещаті храми у Ходорові (рис.1, вгорі ліворуч), Великій Березянці, Росаві, Лісовичах Київської області, у Медведівському монастирі неподалік від Чигирина, Лукашівці, Молодецькому Черкаської області і багато інших. На превеликий жаль, переважна більшість цих вишуканих творів українських народних майстрів була зруйнована в ході численних атеїстичних компаній 1930-80-х рр. і дійшла до нас здебільшого у

вигляді опублікованих або архівних фотографій, креслень та малюнків окремих будівель. Проте навіть на підставі цих фрагментарних і багато в чому довільних матеріалів можна виділити характерні регіональні ознаки хрещатих дерев'яних храмів Наддніпрянщини на зразок високих гранчастих зрубів нижнього ярусу шести- або восьмикутної в плані форми, значного (до 1,5-2 м) виносу нижнього залому верхів та їх своєрідних пропорцій у плані, тяжіння до складної пластики зовнішнього та внутрішнього оздоблення тощо [18].

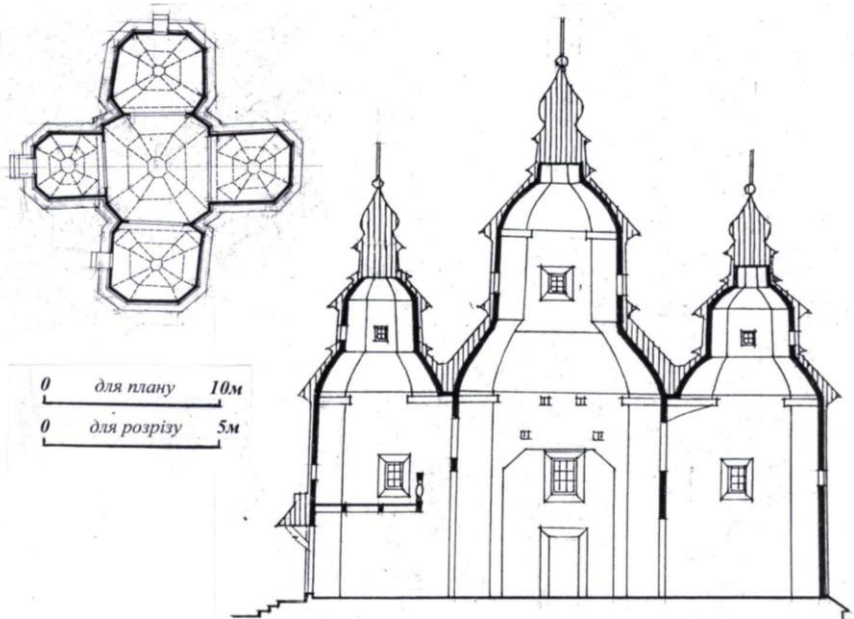

Рис.5. План, розріз та загальний вигляд Миколаївської церкви 1730 року у селі Синява Київської області.

Досить показовою в цьому відношенні є Миколаївська церква 1730 року у селі Синява Київської області – один з найбільш вишуканих зразків дерев'яного храму хрещатого типу, який якимось дивним чином вцілів на території регіону (рис.5). Синівська пам'ятка складається з п'яти однакових за висотою, проте різних за своїми розмірами та формою зрубів, перекритих п'ятьма розвиненими двозаломними верхами восьмикутної в плані форми. Як і належить подібним будівлям, головну роль у загальній композиції Миколаївської церкви відіграє монументальний восьмигранний об'єм нави, відрізняючись від прилеглих до нього об'ємів бабинця, вівтаря та бічних приділів (відповідно із заходу, сходу, півдня та півночі) дещо більшими розмірами центрального зрубу і висотою його стрімкого двоярусного верху. До цього слід додати, що, на відміну від більш ранніх хрещатих храмів регіону на зразок Спаського собору у Межигір'ї [19], високі гранчасті зруби Миколаївської церкви позбавлені такого потужного горизонтального акценту як обхідна галерея (опасання), вирізняючись завдяки цьому досить струнким силуетом та підкреслено вертикальними пропорціями. Ця особливість пам'ятки в комплексі з характерною пластикою та пропорціями її рублених верхів, а також інших елементів та деталей фасадів є надзвичайно

ефективним і переконливим відображенням барокової спрямованості київської школи традиційного вітчизняного храмобудування.

З іншого боку, попри підкреслено класичний характер композиційного та декоративно-художнього рішення Миколаївської церкви, відомого і в більшості інших хрещатих храмів XVIII століття на території регіону, архітектура будівлі відрізняється кількома ексклюзивними, властивими лише для неї особливостями. До них слід віднести, зокрема, поєднання шестикутної (у приміщеннях бабинця і вівтаря) та восьмикутної (у південному та північному приділах) в плані форми нижніх зрубів, розташованих на поздовжній і поперечній осях будівлі. Подібне сполучення не зафіксоване в жодній іншій сакральній споруді хрещатого типу в Україні, що в комплексі з мальовничою і підкреслено індивідуальною формою кожного з п'яти зрубів в плані надає пам'ятці досить нетрадиційного характеру з певним скульптурним забарвленням.

Звичайно, характеристика своєрідного архітектурного рішення синявської церкви була б неповною без згадки про властиві для її інтер'єру композиційну складність та пластичну вишуканість, обумовлені, насамперед, використанням в ній п'яти високих гранчастих зрубів, перекритих розвиненими двозаломними верхів. Саме двоярусна структура і додаткове освітлення кожного з них завдяки влаштуванню у нижньому восьмикутні чотирьох невеликих віконних отворів всі приміщення храму (включаючи бабинець, вівтар і бічні приділи) сприймаються як окремі просторові ланки інтер'єру, надаючи йому особливого поліфонічного характеру. Незважаючи на принципову схожість архітектурно-конструктивного рішення п'яти вищезгаданих приміщень пам'ятки композиційною домінантою її інтер'єру, безумовно, є монументальний восьмикутний в плані простір нави, чому сприяють його значно більші розміри та висота, а також розташування на перетині поздовжньої та поперечної осей споруди. До цього слід додати появу в основі всіх п'яти верхів синівської церкви кількох прикрашених різьбленням тесаних скоб, які не лише забезпечують конструктивну міцність склепінчастого перекриття будівлі, але й помітно посилюють пластичну виразність її інтер'єру.

Досить близькими до щойно розглянутої групи хрещатих храмів київської (наддніпрянської) школи і їх аналоги у сусідніх районах Лівобережної України (Сіверщині, Полтавщині, Слобожанщині тощо), де вони також набули значного поширення і також відрізнялися використанням переважно гранчастих зрубів та стрімких багатоярусних верхів, складною структурою внутрішнього простору, підкреслено вертикальними пропорціями та вишуканим різьбленим декором. До найкращих зразків досліджуваного нами типу традиційних сакральних будівель на території зазначеного регіону слід віднести, насамперед, дерев'яні церкви у Пакулі (рис.1, вгорі праворуч) і Березні Чернігівської області, Лебедині, Свіржі на Ромнах на Сумщині, Артемівці Полтавської області, Лимані на Харківщині

та багато інших шедеврів традиційного вітчизняного храмобудування. На жаль, переважна більшість культових будівель цього регіону, як і на Наддніпрянщині, була зруйнована під час раніше згаданих атеїстичних компаній 1930-80-х рр. і відома нам завдяки ґрунтовним і всебічним дослідженням багатьох українських вчених, серед яких особливо слід виділити С.Таранушенка [20]. Саме численні наукові праці цього видатного представника вітчизняного архітектурознавства дозволяють говорити про виняткове композиційне різноманіття хрещатих храмів на території Лівобережної України і, що найголовніше, існування тут складної мережі різних за масштабами архітектурних шкіл і будівельних осередків.

Цікаво, що перші зразки таких будівель були зафіксовані наприкінці XVII ст. на Слобожанщині (у Лебедині на Сумщині та Гусарівці Харківської області), тобто у протилежній від Києва і Наддніпрянщини східній частині Лівобережної України, проте вже у XVIII ст. ареал їхнього поширення охопив практично всю територію зазначеного регіону. До цієї справді «золотої доби» у будівництві тут хрещатих дерев'яних храмів, безумовно, слід віднести Покровську церкву 1764 року у стародавньому містечку Ромни на Сумщині, більше відому в історичних джерелах як церква останнього кошового Запорозької Січі П.Калнишевського (рис.6). Будівля складається з п'яти перекритих восьмигранними двозаломними верхами зрубів і, на перший погляд, мало чим відрізняється за своїми об'ємно-просторовими та декоративно-пластичними характеристиками від розглянутої нами раніше Миколаївської церкви у Синяві. Разом з тим, порівняльний аналіз композиційних особливостей і, що найважливіше, системи пропорціонування цих будівель, здійснений насамперед завдяки ретельному дослідженню «церкви Калнишевського» С.Таранушенком [21], дозволяє встановити певні регіональні відмінності в архітектурі хрещатих дерев'яних храмів східних районів України (і, зокрема, Слобожанщини) та історичної Київської землі.

Наприклад, малосуттєва, на перший погляд, зміна у Покровській церкві восьмикутної в плані форми чотирьох бічних зрубів (бабинця, вітваря, а також північного та південного приділів) на шестикутну помітно посилила цілісність її об'ємної композиції, відображаючи генетичну спорідненість споруди з більш давніми за хронологією баштоподібними храмами регіону [22]. Аналогічний архітектурно-художній ефект досягається також завдяки значному збільшенню висоти нижніх зрубів пам'ятки і, що не менш важливо, співвідношенню цього показника з їхньою довжиною в плані. Це добре простежується при порівнянні центральних зрубів «церкви Калнишевського» та Миколаївського храму, висота яких в першому випадку дорівнює 25,5, а в другому – 6,0 м, а її співвідношення з горизонтальними розмірами нави – відповідно 2:1 і 1:1. Саме тому, на відміну від дещо присадкуватого синявського храму, нижні зруби Покровської церкви у

Ромнах відрізняються більш стрімкими, вертикальними, пропорціями і помітно домінують у загальній композиції споруди, надаючи їй підкреслено урочистого та піднесеного характеру. В цьому, як і в особливому декоративно-пластичному рішенні фасадів та інтер'єру «церкви Калнишевського» (на зразок прикрашених художнім різьбленням дверних одвірків характерної п'ятикутної форми), добре простежується стильовий вплив українського (мазепинського) бароко, втілений в архітектурі Катерининської церкви у Чернігові, Всехсвятської церкви Києво-Печерської лаври, Юр'ївського собору Видубицького монастиря у Києві і цілої низки інших визначних творів вітчизняного зодчества кін. XVII – поч. XVIII ст.

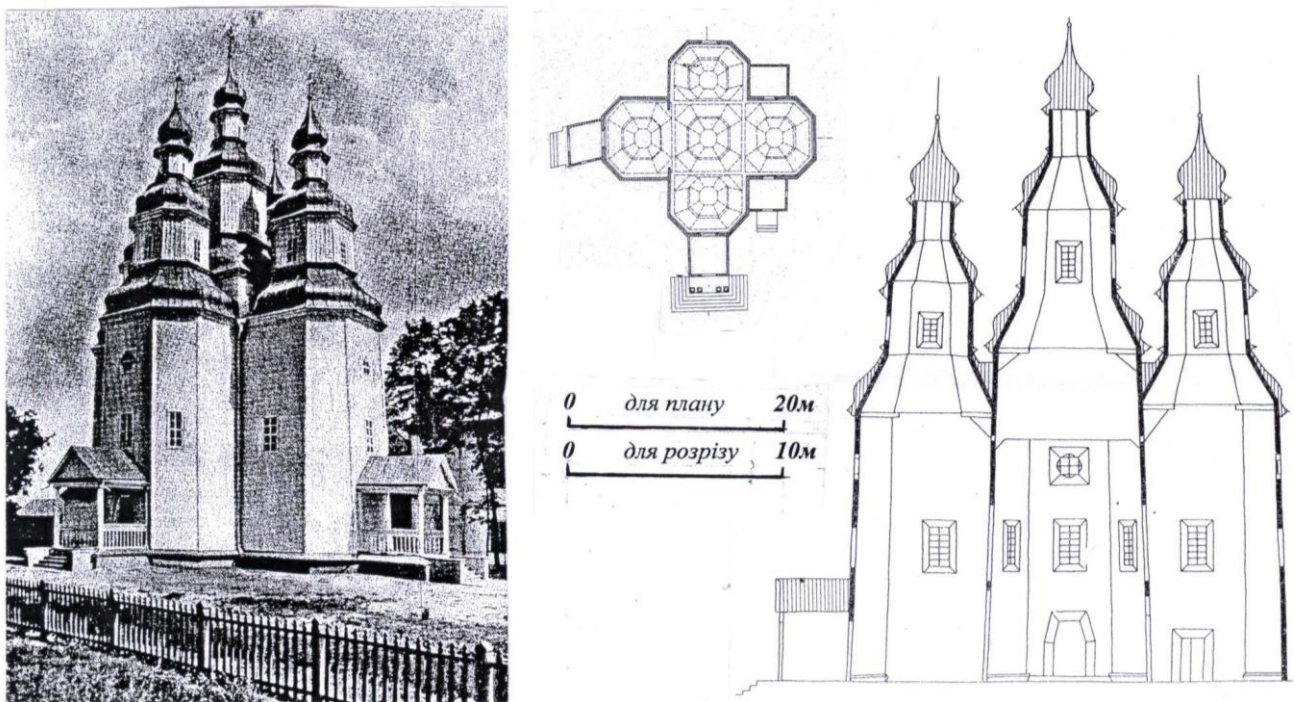

Рис.6. План, розріз та загальний вигляд Покровської церкви 1764 р. у містечку Ромни Сумської області (за С.Таранушенком).

Перелік найцікавіших регіональних версій дерев'яних церков хрещатого типу був би неповним без згадки про Гуцульщину, традиційне храмобудування якої відрізнялося не лише цілковитим домінуванням зазначених будівель, але й винятковою однорідністю їх планувального та об'ємно-просторового рішення. Ця особливість гуцульських дерев'яних храмів набуває особливого значення з огляду на те, що на відміну від тризрубних церков з одним або трьома верхами хрещаті в плані культові будівлі не були домінуючими навіть на території двох щойно розглянутих регіонів України, де вони теж належали до числа найбільш популярних типів традиційних сакральних споруд. Не заглиблюючись в складні історичні обставини появи та масового поширення на Гуцульщині зазначеного типу дерев'яних церков, детальніше розглянутих нами в окремому дослідженні [23], зауважимо, що пояснення цього своєрідного феномену особливим місцем Києва і Межигірського монастиря в етноконфесійній історії регіону є далеко не

єдиною версією його походження і генези. При всій повазі до інших концепцій на зразок цілковитої автохтонності традиційного гуцульського храмобудування [24] не можна не відзначити, що згідно з історичними джерелами (насамперед, археологічними) хрещатим дерев'яним храмам на території регіону передували зовсім інші типи сакральних споруд – рублені багатокутні в плані ротонди [25].

Головним різновидом традиційних культових будівель, який безроздільно домінував на Гуцульщині у XVII-XIX століттях, були п'ятизрубні, оперізані по периметру обхідною галереєю на фігурних кронштейнах (піддашшям) церкви з одним центральним розташованим восьмигранним верхом, хоча подекуди тут зводилися хрещаті храми з трьома (у Сподні і Старих Кутах Івано-Франківської області) або п'ятьма (у Княздворі, Вербовці та Рожнові на Івано-Франківщині) верхами (рис.1, внизу посередині). Попри виняткову типологічну однорідність зазначеної групи дерев'яних церков, вони помітно відрізнялися одна від одної формою, розмірами, висотою, пропорціями, а також декоративним оздобленням окремих елементів і всієї будівлі в цілому, що переконливо продемонстрував у своїх дослідженнях відомий львівський вчений І.Могитич [26]. Аніскільки не применшуючи наукового та архітектурно-художнього значення жодного зразка традиційного гуцульського храмобудування, серед них особливо слід виділити церкву Різдва Богородиці у містечку Ворохта на Івано-Франківщині, яка завжди привертала увагу істориків архітектури, мистецтвознавців та етнографів [27].

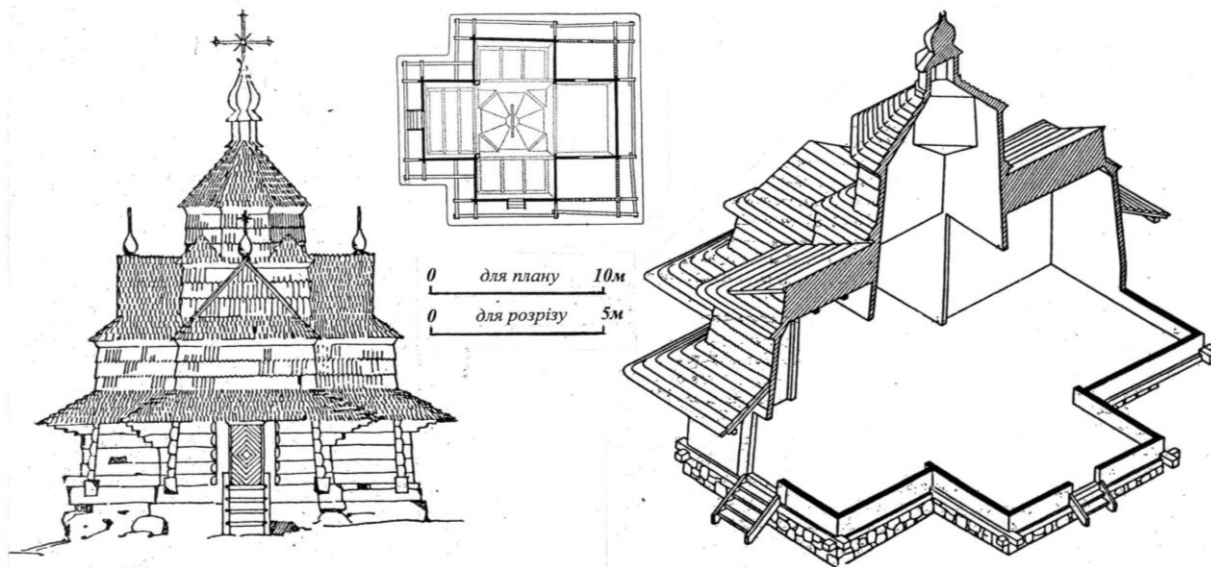

Рис.7. План, розріз та західний фасад церкви Різдва Богородиці XVII століття у містечку Ворохта Івано-Франківської області (за П. Юрченком).

Незважаючи на численні дослідження фахівцями історії ворохтянського храму існує декілька версій щодо точної дати його будівництва (1615 р., XVIII ст. тощо), проте більш-менш однозначними є свідчення про його перенесення у 1780 році на теперішнє місце з села Яблуниця Наддніпрянського району Івано-Франківської області. Попри це пам'ятка зберегла всі головні

особливості свого первісного композиційного рішення, відображаючи властиву для гуцульських дерев'яних церков хрещату структуру плану з одним центральним розташованим верхом. Разом з тим, на відміну від більшості традиційних сакральних будівель регіону, зруби бабинця, вівтаря та бічних приділів відрізняються прямокутною, витягнутою вздовж стін центрального четверика формою, значно поступаючись йому своїми розмірами в плані та висотою (рис.7).

Не менш майстерно та переконливо композиційне домінування нави над бічними приміщеннями відображене і в їх завершенні, вирішеному у першому випадку у вигляді стрімкого восьмигранного верху, а в другому – за допомогою чотирьох порівняно невисоких двосхилих дахів, гребені яких досягають тільки основи центрального восьмерика. Завдяки цьому будівничим ворохтянського храму вдалося створити один з найстрункіших за пропорціями та вишуканих за своєю архітектурою зразків традиційного культового будівництва Гуцульщини, що добре простежується при порівнянні цієї пам'ятки з іншими дерев'яними церквами регіону (у Білих Ославах, Коломиї, Криворівні, Татарові, Ясині тощо) з властивими для них присадкуватими пропорціями головних об'ємів. Важливо відзначити, що на підкреслений вертикалізм об'ємної композиції церкви Різдва Богородиці не зміг вплинути навіть такий незаперечний горизонтальний акцент як піддашся на фігурних кронштейнах, яке має у загальній структурі пам'ятки дещо меншу, ніж звичайно, питому вагу, створюючи м'який органічний перехід від поверхні пагорбу до стрункого пірамідального силуету храму.

В контексті порушеної нами теми не меншої уваги заслуговують також і хрещаті дерев'яні церкви сусідньої з Гуцульщиною Буковини, походження яких і досі викликає чимало запитань і припущень [28]. На відміну від розглянутих вище гуцульських храмів хрещатого типу їх буковинські аналоги не відіграють такої помітної ролі у традиційній культовій архітектурі регіону, локалізуючись досить компактною групою у західних, гірських, районах Чернівецької області. Безпосереднє примикання їхнього ареалу до південно-східних, «гуцульських», районів Івано-Франківщини, а також певна спорідненість традиційної культури обох сусідніх регіонів дозволили деяким дослідникам беззастережно і, рештою-решт, бездоказово віднести зазначену групу буковинських дерев'яних храмів до гуцульської архітектурно-будівельної школи [29]. Досить популярним є й інше, прямо протилежне, пояснення причин поширення подібних споруд на території Північної Буковини, яке пов'язує формування в них додаткових бічних приділів з тривалим художньо-стильовим впливом триконхових романоготичних храмів сусідніх районів Молдови та Румунії [30].

Не заглиблюючись у складні і багато в чому дискусійні питання про місце традиційного буковинського храмобудування в історії будівельного мистецтва,

відзначимо, що найбільш ранній зразок дерев'яного храму хрещатого типу на території Північної Буковини – у Селятині Путильського району Чернівецької області – згідно з історичними джерелами було зведено лише у 1831-34 рр. [31], в той час як масове поширення тут подібних будівель (у Дихтинці, Конятині, Мариничах, Підзахаричах, Путилі, Тораках тощо) відбулося вже у др.пол. ХІХ – п.пол. ХХ ст. [32]. Композиційну основу цієї групи буковинських дерев'яних церков складають три послідовно розташовані з заходу на схід зруби бабинця, нави і вівтаря, перекриті трьома досить розвиненими восьмигранними верхами й ускладнені влаштуванням на північ та на південь від центрального зрубу двох порівняно неглибоких бічних приділів шестикутної або чотирикутної в плані форми (рис.1, внизу праворуч). При всій зовнішній схожості цих будівель та їх гуцульських аналогів (насамперед, в композиції та пропорціях рублених верхів) в основі об'ємного рішення переважної більшості хрещатих храмів Буковини лежить малопопулярна у традиційному сакральному будівництві Гуцульщини схема тридільної дерев'яної церкви з трьома верхами, позбавлена, крім того, такого обов'язкового атрибуту гуцульського храму як піддашся на фігурних кронштейнах. Ще більш принципова відмінність досліджуваного регіонального різновиду хрещатих церков полягає у поєднанні в конструкції їх склепінчастого перекриття чотирикутних та восьмикутних в плані елементів, яке практично не зустрічається на Гуцульщині, проте добре відоме не тільки в храмобудуванні Буковини, але й таких територіально віддалених від неї регіонів як Бойківщина або Слобожанщина [33].

Підсумовуючи наведений вище порівняльний аналіз деяких регіональних модифікацій українських дерев'яних храмів хрещатого типу, слід зазначити, що вони, звичайно, не відбивають всієї складної палітри їх історично сформованих в окремих місцевостях різновидів. За межами цієї статті опинилися, наприклад, різноманітні варіанти хрещатих церков ХІХ – початку ХХ ст., формування яких відбувалося під художньо-стильовим впливом класицизму, історизму, модерну, еkleктики та інших естетичних течій цього періоду [34] і не було безпосередньо пов'язано з багатовіковим досвідом традиційного вітчизняного храмобудування. Проте навіть попереднє порівняння дерев'яних храмів хрещатого типу з різних регіонів України свідчить про те, що територіальна обумовленість вітчизняного зодчества (і всієї будівельної культури в цілому) знайшла своє відображення і в цій найскладнішій групі культових будівель, хоча формування їх регіональних відмінностей в тих чи інших історичних місцевостях відбувалося неводночас і з різною мірою інтенсивності. Подальше вивчення цього своєрідного феномену дозволить не лише встановити загальні особливості територіальної організації традиційного сакрального будівництва

України, але ще більше наблизитися до розуміння універсальних механізмів регіоналізації архітектурного середовища, особливо актуальних на сучасному етапі розвитку будівельного мистецтва.

Література

1. Завада В. До проблеми регіональної своєрідності архітектурного середовища // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип. 33. – К.: КНУБА, 2013. – С.126-140.
2. Історія української архітектури. – К.: Техніка, 2003. – С.379-386; Нариси з історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К.: Держбудвидав, 1957.- С.217-220.
3. Завада В. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Архітектурна спадщина України. – 1999. – Вип. 3. – Ч. 2. – С.99.
4. Могытыч И. Крешатые церкви Гуцульщины // Архитектурное наследство. – №27. - М.,1979. – С.97-107; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: Культурно-традиційний аспект. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С.411-429.
5. Січинський В. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. - Том 144/145. – Львів, 1926. – С.157-170; Слободян В. Типологія бойківських церков // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Ч.6. – Львів, 1997. – С. 76-78; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат... - С.394-411.
6. Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века). – М.: Стройиздат, 1976. – С.45-97; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат... - С.429-451.
7. Тарас Я. Лемківська сакральна архітектура // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: В 2-х т. – Т.1. – Львів: Ін-т народознавства, 1999. – С.293-323; Brykowski R. Lemkowska architektura cerkiewna // Lemkowie w historii i kulturze Karpat. – Cz.2. – Sanok: Museum budownictwa ludowego w Sanoku, 1994. – S.81-110.
8. Слободян В. Буковинський тип дерев'яних церков // Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація». – Ч.10. - Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1999. – С.62-72; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат... - С.472-483; Чучко М. Православні культові споруди Буковини. Дерев'яні церкви та дзвіниці середини XIV-початку XX ст. - Чернівці: Букрек, 2011.
9. Завада В. Дерев'яні храми Полісся. – К.: Техніка, 2004; Завада В. Локальные особенности в архитектуре деревянных храмов украинского Полесья // Архитектурное наследство. – № 37. - М., 1990. – С. 133-145.

10. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976; Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII – XVIII віків // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С.44-80.
11. Боньковська С. Хрещаті храми України (Питання походження і розвитку) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХІ. – Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С.179-224.
12. Завада В. Дерев'яні храми Полісся... - С.10-38.
13. Центральний державний історичний архів України. Київ.– Ф. 2205.– Оп.1. – Спр. 228.
14. Завада В. О происхождении шатра в деревянных храмах Украинского Полесья // Архитектурное наследство. – 1986. – № 34. – С. 137-140.
15. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии.– Каменец-Подольский, 1904. – С.78.
16. Завада В. Дерев'яні храми Полісся... - С. 67-94.
17. Завада В. Роль Києва у формуванні регіональних відмінностей в архітектурі дерев'яних храмів України // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.28. – К.: КНУБА, 2011. – С.163-174.
18. Завада В. Дерев'яні храми Полісся... - С.95-118.
19. Завада В. Роль Києва у формуванні регіональних відмінностей в архітектурі дерев'яних храмів України... – С.170.
20. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976; Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII – XVIII віків // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 44-80.
21. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України... – С. 202-207.
22. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України... – С. 19-20.
23. Завада В. Роль Києва у формуванні регіональних відмінностей в архітектурі дерев'яних храмів України... – С.170-171.
24. Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины... - С.97-107.
25. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат... - С.69-90.
26. Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины... - С.97-107; Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. - С. 207-216.

27. Вечерський В. Українські дерев'яні храми. - К.: Наш час, 2007. – С.115-116; Геврик Т. Дерев'яні храми України: Шедеври архітектури. – Нью-Йорк: Український музей, 1987. – С.45; Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – С.340, 352; Юрченко П. Дерев'яне зодчество України (XVIII-XIX ст.). – К., 1949. – Рис.29.
28. Завада В. Дерев'яні храми Північної Буковини та їх місце у традиційному вітчизняному храмуванні // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.31. – К.: КНУБА, 2012. – С.18-19.
29. Гоберман Д. По Гуцульщине. – Л.: Искусство, 1979. – С. 148-164; Гоберман Д. По Северной Буковине. – Л.: Искусство, 1983 – С. 79-107; Нариси з історії архітектури Української РСР...- С.220; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат... - С.482, 485.
30. Іонеску Г. Архитектура Молдавии и Валахии // ВИА. – В 12 т. – Л.-М.: Стройиздат, 1966. – Т.3. – С.470-481; Слободян В. Буковинський тип дерев'яних церков...- С.71; Слободян В. Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Мармарощина, Задунав'я, Банат. - Львів: Стрім, 1995. – С. 16-31.
31. Чучко М. Православні культові споруди Буковини... – С.175.
32. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Иллюстрированный справочник-каталог). – В 4-х томах. – Т.4. - К.: Будівельник, 1986. – С.362-366.
33. Завада В. Дерев'яні храми Північної Буковини і їх місце у традиційному вітчизняному храмуванні... - С.26-30.
34. Завада В. Стильова поліфонія у традиційному сакральному будівництві України XIX – першої половини XX століття // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.34. – К.: КНУБА, 2013. – С.113-124.

Аннотация

В статье рассматриваются региональные отличия в архитектуре наиболее сложного и наименее исследованного в этом отношении крестового типа традиционных сакральных построек Украины.

Ключевые слова: региональный, традиционный, сакральный, крестовый, тип, деревянный, храм.

Summary

The article describes the regional differences in architecture of the most composite and unresearch about this aspect a cross-sectioned type of traditional sacral buildings in Ukraine.

Keywords: regional, traditional, sacral, cross-sectioned, type, wooden, temple.